

Сарапін Олександр Васильович,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри релігієзнавства

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

orcid.org/0000-0001-9339-2338

tenasand@gmail.com

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРОТЕСТАНТИЗМУ У ПУБЛІКАЦІЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ: У ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ

У статті пропонується аналіз помітних у вітчизняній дослідницькій літературі спроб класифікації протестантизму. Передусім декларується відсутність аргументованих класифікаційних схем на противагу конвенціоналістським рубрикаціям, в основі яких лежить виділення ранніх і пізніх протестантських течій. Ставиться під сумнів метафоричне уявлення про «хвилі» протестантизму, яке не сприяє змістовному упорядкуванню його форм. Уточняється семантика терміна «протестантизм» у перспективі сприйняття його як таксону (класифікаційного осередку). Розкриваються особливості класифікаційних схем, наявних у публікаціях В. Любашенко, С. Головащенко, С. Павлова, П. Яроцького, А. Денисенка, М. Черенкова та авторів п'ятого тому «Історії релігії в Україні». Класифікаційні схеми згаданих науковців подаються у світлі їх прихильності до генетичного або конфесіологічного підходів. Принагідно вказуються достоїнства та недоліки їх класифікацій. Подаються узагальнення з приводу евристичного потенціалу класифікаційних схем і зауваження з приводу ідеальної концептуальної моделі протестантизму. Пропонується авторська класифікація протестантизму, в основі якої лежить конфесіологічний підхід. Окреслюються перспективи подальшого дослідження декларованої теми.

Ключові слова: протестантизм, класифікація протестантизму, різновиди протестантизму, генетичний підхід, конфесіологічний підхід, форми класичного протестантизму, форми модифікованого протестантизму, форми маргінального протестантизму.

Sarapin Alexander,

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor of the Department of Religious Studies

Taras Shevchenko National University of Kyiv

orcid.org/0000-0001-9339-2338

tenasand@gmail.com

CLASSIFICATION OF PROTESTANTISM IN THE PUBLICATIONS OF DOMESTIC SCIENTISTS: IN SEARCH OF THE OPTIMAL MODEL

The article offers an analysis of attempts to classify Protestantism that are noticeable in the domestic research literature. First of all, the absence of reasoned classification schemes is declared. However, conventionalist rubrics predominate, based on the identification of early and late Protestant movements. The metaphorical representation of the “waves” of Protestantism, which do not contribute to the meaningful ordering of its forms, is being questioned. The semantics of the term “Protestantism” is clarified in the perspective of its perception as a taxon (classification focus). The features of the classification schemes proposed in the publications of V. Lyubashchenko, S. Golovashchenko, S. Pavlov, P. Yarotskyi, A. Denysenko, M. Cherenkov and the authors of the fifth volume of the ten-volume edition “History of religion in Ukraine” are revealed. The classification schemes of the mentioned scientists are presented taking into account their commitment to genetic or confessional approaches. Along the way, the advantages and disadvantages of their classifications are indicated. Generalizations are given about the heuristic potential of classification schemes and comments about the ideal model of Protestantism. The author’s classification of Protestantism is proposed, which is based on a confessional approach. Prospects for further research of the declared topic are outlined.

Key words: Protestantism, classification of Protestantism, varieties of Protestantism, genetic approach, confessional approach, forms of classical Protestantism, forms of modified Protestantism, forms of marginal Protestantism.

На превеликий жаль, у сучасному вітчизняному релігієзнавстві відсутні аргументовані класифікації протестантизму. Натомість, не бракує їх схематичних упорядкувань чи просто конвенціоналістських рубрикацій у відповідності до традиційної установки, в основі якої лежить поділ протестантизму на ранні і пізні течії. Подекуди у дослідженнях вітчизняних науковців спрацьовує метафорика першої і другої хвиль для характеристики феномену, породженого Реформацією. Інакше кажучи, тема класифікації протестантизму ще не стала предметом виважених концептуалізацій. Звідси впливає мета цього дослідження – подати аналіз здобутків тих вітчизняних науковців, які вдавалися до спроб упорядкування різновидів протестантизму, чи, принаймні, дотримувалися їх схематичної презентації. Відповідно, предметами дослідження будуть публікації В. Любашенко, С. Головащенко, С. Павлова, П. Яроцького, А. Даниленка, М. Черенкова. Звісно, аналіз їхніх публікацій спонукатиме автора статті до певних узагальнень та конструювання власного варіанту класифікації протестантизму. Між іншим, у процесі аналізу публікацій вітчизняних науковців довелося мати справу з різними версіями вживання тих конфесіонімів, які входять до обсягу поняття «протестантизм». Тому у подальшому викладі буде зберігатися орфографія, прийнята у тих чи інших публікаціях. Принагідно вважаю за потрібне подавати курсивом правопис тих дискусійних конфесіонімів, які пропонували згадані науковці.

Насамперед доречним буде уточнення семантики поняття «протестантизм». Тим паче, що це поняття у подальшому викладі буде таксоном, тобто класифікаційним осередком. Принагідно зазначимо, що в дослідницькій літературі наявні три версії появи терміна «протестантизм». Йдеться про: 1) версію появи слова Protestantism для позначення протесту проти зловживань римського католицизму, 2) версію, пов'язану з назвою Шпаєрської протестації 1529 р., 3) про походження слова від синтагми pro Testamentum (буквально «за Завіт»). Їх критичний огляд міститься у ґрунтовній статті одеського філософа Костянтина Райхерта «Винайдення слова «протестантизм». Версії» (2017). Її автор дотримується думки, згідно з якою «... від самого початку слово

Protestantism уводилося для позначення християнського руху, який виступив (із протестом) проти Римської Католицької Церкви» (Райхерт, 2017, с. 102). Натомість К. Райхерт доказує, що «версія походження слова «протестантизм» від Шпаєрської протестації 1529 р. – це лише версія походження слова «протестант» (Райхерт, 2017, с. 102).

Справді, чи не зобов'язаний протестантизм своїм походженням бурхливому протесту проти численних зловживань тодішньої Римокатолицької церкви? Погоджуючись з таким поясненням слова «протестантизм» і зважаючи на потребу його подальшої класифікації, цим поняттям слід позначити всі ті різновиди християнської традиції, які з'являються і розвиваються за межами католицизму, православ'я і давніх орієнтальних церков (нехалкідонських та діфізитської Ассирійської церкви Сходу). В такому разі уможливаються генетичний і конфесіологічний підходи в інтерпретації протестантської традиції. У перспективі першого підходу її різновидами слід визнати саме ті, які започатковуються і розгортаються після Реформації внаслідок розходження з церковною традицією римо-католицизму. З іншого боку, у світлі конфесіологічного підходу напрями і течії протестантизму доречно сприймати як інституції, наділені своєрідними доктринальними, нормативними і культовими характеристиками. При цьому їх інституціональне різноманіття врівноважується наявністю певних типових ознак. По-перше, йдеться про прагнення їх adeptів відновити євангельські цінності. По-друге, конфесійні своєрідності різновидів протестантизму не узгоджуються з відповідними особливостями західнохристиянської та східнохристиянської традицій.

Аналіз публікацій вітчизняних релігієзнавців варто розпочати з ґрунтовної монографії Вікторії Любашенко «Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій». Саме в цій монографії вперше у вітчизняній дослідницькій літературі подається виважена класифікація протестантських конфесій. Зокрема, В. Любашенко пропонує виділяти кілька основних періодів в історії протестантизму, враховуючи контекст європейської релігійної історії та її трансформації в межах земель України. Тому вона стверджує про передреформаційний, реформаційний, просвітницький і новітній періоди у розвитку

протестантських течій. На увагу заслуговує характеристика декларованих нею періодів. Доречно навести міркування В. Любашенко: «Передреформаційний – період впливу еретично-раціоналістичних рухів західно- (вальденси, катари, альбігойці тощо) та східноєвропейського (передусім богоміли, «пожидовлені», феодосіани) походження, ранньопротестантських учень Дж. Вікліфа та Я. Гуса. Реформаційний – період розвитку європейських протестантських течій: традиційних (лютеранство, кальвінізм, чеське братство) і нетрадиційних (антитринітаризм, соцініанство). Просвітницький – період пієтичних змін у європейському протестантизмі та їхнього відображення у духовних процесах в Україні, зародження нових протестантських течій (*менонітства*, гуттерства, баптизму, методизму тощо) і пізніх раціоналістичних рухів православного (духовного християнства) і пієтичного (штундизму) походження. Новітній – період розвитку пізніх протестантських течій (баптизму, євангельського християнства, адвентизму, п'ятидесятництва, *єговізму*) та оновлення діяльності раннього протестантизму (лютеранства, кальвінізму)» (Любашенко, 1995, с. 8). Таким чином, окреслюється загальна схема власне «протестантського дерева»: а) породжені Реформацією лютеранство, кальвінізм, чеське братство, антитринітаризм, соцініанство, б) сформовані під впливом пієтизму *менонітство*, гуттерство, баптизм, методизм, штундизм, в) пізні течії (баптизм, євангельське християнство, адвентизм, п'ятидесятництво, *єговізм*) й оновлені течії раннього протестантизму (лютеранство, кальвінізм). Звісно, що у такій загальній схемі не враховуються рухи і вчення передреформаційного періоду. Пропонована В. Любашенко схема рубрикації протестантизму виявляється спробою авторки вписати конфесіологічний підхід до європейського і вітчизняного історичного контексту. Щоправда, жорстка прив'язка до історичного контексту не завжди спрацьовує. Для прикладу, В. Любашенко стверджує, що «пієтизм став поштовхом для нових релігійних формоутворень, що урізноманітнили розгалужене протестантське дерево, призвівши до зміцнення спадкоємців радикального протестантизму та виникнення пізніх течій – методизму, баптизму, адвентизму, п'ятидесятництва» (Любашенко, 1995, с. 197).

Інакше кажучи, баптизм і методизм підпадають під рубрику «пізніх течій» і водночас вони претендують на статус «нових» течій, належних до просвітницького періоду.

Вірогідно, що генетичний підхід у сприйнятті протестантської традиції був взятий за основу київським релігієзнавцем Сергієм Головащенко. У курсі лекцій «Історія християнства» він неодноразово вживає словосполучення «реформоване християнство» як аналог поняття «протестантизм». При цьому С. Головащенко виділяє два напрями «реформованого християнства». Йдеться про «ранній, або класичний протестантизм» (Головащенко, 1999, с. 171) і «пізній протестантизм» (Головащенко, 1999, с. 189). Своєю чергою ці напрями поділяються на кілька течій. Зокрема, до течій раннього протестантизму він включає лютеранство, анабаптизм, цвінгліанство, кальвінізм (реформатство, пресвітеріанство), англіканство (Головащенко, 1999, с. 174–184).

Відповідно, течії пізнього протестантизму представлені у нього такими течіями, як пресвітеріанство як «англо-шотландський варіант кальвінізму», конгрегаціоналізм, *менонітство*, баптизм, квакери («Товариство друзів»), методизм, гернгуттери («моравські брати»), унітаріанство та універсалізм, адвентизм, мормони (Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів), Армія спасіння, Свідки Єгови, п'ятидесятництво (Головащенко, с. 195–210).

Згадаю також про статтю С. Головащенко «Класичний протестантизм», в якій містяться свідчення про «т. зв. «класичні», або «ранні», протестантські напрями» (Головащенко, 1994, с. 56). Щоправда, він обмежується тільки презентацією трьох напрямів, а саме лютеранства (Аугсбурзьке віровизнання), кальвінізму (реформатство, пресвітеріанство) і англіканства (Єпископальна Церква).

Надалі заслуговує на увагу своєрідна рубрикація релігій, подана у навчальному посібнику «Географія релігій». Автор підрозділу 2.13 Сергій Павлов до обсягу таксону «протестантизм» включає такі як: 1) дореформаційні об'єднання (вальденси, моравські брати), 2) протестантські течії, що виникли в період Реформації (лютеранство, кальвінізм, англіканство, *менонітство*), 3) постреформаційні протестантські течії (баптизм, квакери, методизм, адвентизм, Армія Спасіння, п'ятидесятники,

перфекціоністи (Павлов, Мезенцев, Любіцева, 1999, с. 130–136). Подібна класифікація протестантизму цілком підпадає під стандарти ретроспективно-компонентної схеми як різновиду генетичного підходу. Точніше, в історичні контексти вносяться породжені ними певні протестантські конфесії.

Генетичний підхід у сприйнятті протестантизму і виокремленню його різновидів спрацьовує в авторитетному у вітчизняному релігієзнавстві п'ятому томі десяти томника «Історія релігії в Україні». Зокрема, автори вступу відповідного видання стверджують про дві хвили поширення протестантизму в Україні. До першої хвилі вони відносять «лютеранство, кальвінізм, різні течії унітаризму та інші» (Історія релігії в Україні. Т. 5, 2005, с. 9). Ці течії розглядаються під рубрикою «ранній протестантизм». Тому предметами дослідження згаданого видання постають особливості появи та поширення гусизму, «чеських братів», лютеран, анабаптистів, кальвіністів, унітаріїв. Натомість, пізній протестантизм в Україні (друга хвиля) представлений такими течіями, як «баптизм, адвентизм, *п'ятидесятництво*, свідки Єгови» (Історія релігії в Україні. Т. 5, 2005, с. 9). Варто зауважити, що автори видання вдаються до метафорики «двох хвиль». Тим самим підкреслюється перервний характер постання протестантизму, принаймні у контексті вітчизняної історії.

Генетичний характер у рубрикації протестантизму також помітним є у публікаціях київського релігієзнавця Петра Яроцького. Щоправда, його публікації виявляються радше демонстрацією конвенціоналістської установки, у світлі якої спрацьовує декларативне твердження про течії раннього і пізнього протестантизму. Відповідно, у розділі «Протестантизм як предмет релігієзнавчого дослідження» він згадує про такі течії раннього протестантизму, як «чеські брати», лютеранство, анабаптизм, кальвінізм, унітаріїв (чи антитринітаріїв). Натомість, пізній протестантизм представлений у нього такими течіями, як «баптизм, адвентизм, *п'ятидесятництво*, а також *свідки Єгови*» (Яроцький, 2006, с. 179, 182). При цьому П. Яроцький здебільшого обмежується оглядом вітчизняних дослідницьких дискурсів з тематики протестантизму. Крім того, він стисло переповідає про тенденції у розвитку

згаданих течій «реформованого християнства» винятково у контексті історії України.

У статті «Релігійний, соціально-політичний, культурно-цивілізаційний вимір Європейської Реформації та особливості її сприйняття в Україні» П. Яроцький подає свідчення статистичного характеру про течії «раннього протестантизму» (лютеран, англікан, методистів) (Яроцький, 2017, с. 325) і течії «пізнього протестантизму» (баптистів, *п'ятидесятників*, адвентистів, свідків Єгови)» (Яроцький, 2017, с. 325, 332). Також у контексті раннього протестантизму П. Яроцький згадує про *менонітів*. У будь-якому разі київський релігієзнавець цілковито погоджується з установками усталеної схеми рубрикації течій раннього і пізнього протестантизму. Між іншим, такого кшталту схема стає стандартом у публікаціях вітчизняних релігієзнавців.

Зокрема, її змістове наповнення має місце у розділі «Протестантизм» навчального посібника «Релігієзнавство». Його автор київський релігієзнавець і теолог Анатолій Денисенко виділяє «давніші історичні (XVI–XVIII ст.) протестантські деномінації і течії», до яких він відносить «лютеран, пієтистів, цвінгліанців, анабаптистів, менонітів, кальвіністів, армініанців, англіканців, пресвітеріан, конгрегаціоналістів, баптистів, квакерів, методистів та моравських братів» (Денисенко, 2018, с. 275). Щоправда, у подальшому викладі такого кшталту «давніших історичних деномінацій і течій» А. Денисенко також подає стислі свідчення про французьких протестантів (гугенотів) і пуритан. Також він виділяє «сучасний протестантизм (XIX–XX ст.) представлений такими напрямками, як: армія спасіння, адвентисти, *п'ятидесятники*, харизмати тощо» (Денисенко, 2018, с. 279). Принагідно А. Денисенко згадує і про ті протестантські течії, котрі «побутували на території Росії, України, Білорусі та інших республік колишнього Радянського Союзу» (Денисенко, 2018, с. 281). В зв'язку з цим він повідомляє про пашковців і штундистів (Денисенко, 2018, с. 281–282).

А. Денисенко торкається також питання ідентифікації Свідків Єгови та мормонів. При цьому варті уваги його такі зауваження: «Дещо відособлено від офіційно визнаного і традиційного (з точки зору догматики) протестантизму стоять такі релігійні групи, як *Свідки Ієгови*

та Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормони). Якщо розглядати їх у контексті історичного становлення, зваживши на протестантське коріння їх походження, то їх, безперечно, можна називати протестантськими течіями. Проте дослідження їх віровчення крізь призму теології перешкоджає відносити їх до протестантів» (Денисенко, 2018, с. 282). В такому випадку такі конфесії, як Свідки Єгови і мормони, перебувають на маргінесі протестантського поля.

Загалом класифікаційна схема А. Денисенка є вдалим поєднанням генетичного і конфесіологічного підходу у питанні її розв'язання. Принаймні вона виявляється змістовно наповненою (у конспективному викладі) і методологічно привабливою.

Вельми оригінальною видається класифікація напрямів протестантизму у викладі Михайла Черенкова. У праці «Відкритий протестантизм» він стверджував: «Отже, протестантизм сьогодні розділений на чотири напрями: культурне християнство з багатою спадщиною, але бідне на парафіян; маргінальні групи сектантів-пієтистів, вірних своїй вірі, але невидимих для інших; євангельські протестанти, які все ще прагнуть євангелізувати світ, який непомітно для них став постхристиянським; емоційно заразливий і інтелектуально нестійкий неоп'ятидесятники» (Черенков, 2017, с. 35). Принагідно зауважу, що М. Черенков робить наголос на можливій упорядкованості саме сучасного протестантизму. Крім того, слід звернути увагу на особливості розуміння ним євангельських протестантів і неоп'ятидесятників. Відповідно, до євангельських протестантів він відносить баптистів, п'ятидесятників і низку пресвітеріанських церков. Натомість, неоп'ятидесятники представляють «шлях екзальтованого народного християнства» (Черенков, 2017, с. 32).

Загалом класифікація протестантизму у викладі М. Черенкова вписується у конфесіологічний підхід, обмежений, проте, актуальними реаліями цієї урізноманітненої конфесії. До того ж відчувається його прагнення показати відкритість протестантизму світові, на противагу закритим традиціям католицизму і православ'я. Можливо, що в наведеній вище класифікації протестантизму має місце вказівка на один з оптимальних варіантів сприйняття його сучасних форм.

Наведені вище класифікації протестантизму спонукають до деяких узагальнень з приводу їх методологічної спроможності й евристичного потенціалу. Одразу ж зауважу про неможливість конструювання якоїсь ідеальної моделі різновидів протестантизму. Відповідно, слід піддати скепсису відтворення у перспективі т. зв. універсальної класифікації протестантизму. На заваді цьому – дивовижне конфесійне різноманіття його напрямів і течій, які не просто звести до спільних знаменників. З іншого боку, має місце перекривання історичних контекстів у питанні виникнення і функціонування різновидів протестантизму. Тоді слід визнати перспективними спроби їх упорядкування, уникаючи жорсткої прив'язки до суто генетичного підходу.

В основі авторської класифікації протестантизму лежить конфесіологічний підхід, який враховує компонентний принцип її укладання. При цьому намагаюсь уникати усіляких упереджень, можливих внаслідок поширення проявів конфесійної винятковості. Тому не варто погоджуватися з думками мормонів і Свідків Єгови, які відмовляють в ідентифікації себе протестантами. З іншого боку, вважаю проблематичним запровадження у класифікаційну схему термінів «перша», «друга» або «третя» хвилі протестантизму. Подібні поняття не є семантично валідними, оскільки містять у собі натяк на переривчатість, начебто наявну в історії постання різновидів протестантизму і, вірогідно, що демонструють їх інтенсифікацію в напрямі конфесійного вповнення. Втім навряд чи варто знецінювати потенціал класичного протестантизму, форми якого постають доволі значущими в актуальних реаліях християнського світу. Також відмовляюсь від усталених таксономічних характеристик форм протестантизму у вигляді їх «ранніх» і «пізніх» течій. В останньому випадку виникає дискусійне в дослідницькій літературі питання точки відліку пізньопротестантських конфесій. З урахуванням такого кшталту зауваження пропоную таку класифікаційну схему:

I. Форми класичного протестантизму:

1. Поміркований напрям:

лютеранство, цвингліанство, кальвінізм (реформатство, пресвітеріанство, конгрегаціоналізм).

2. Радикальний: анабаптизм → гуттерські брати, мельхіоріти; меноніти → аміші, церковні меноніти, пуританізм (пресвітеріанство, індепендентство), антитринітаризм → социніанство, польські брати, унітаріани.
3. Компромісний: англіканство → Висока церква, Низька церква, лагітудінарії.
 - II. Форми модифікованого протестантизму:
 1. Армініанство (ремонстранти).
 2. Квакери.
 3. Пієтизм → гернгутери, данкери («Церква братів»), лабадисти.
 4. Методизм, перфекціонізм.
 5. Ірвінгісти → Новоапостольська Церква.
 6. Баптизм → редстокізм (пашковці), штундизм, місія «Синій хрест».
 7. Адвентизм (міллерити, адвентисти сьомого дня, Церква Бога).
 8. П'ятидесятництво (християни віри євангельської, християни євангельської віри, євангельські християни в дусі апостольському, євангельські християни п'ятидесятники-сіоністи, суботні п'ятидесятники).
 9. Армія спасіння (сальваціонізм).
 - III. Форми маргінального протестантизму:

1. Расселіти → Свідки Єгови.
2. Мормони (Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів).
3. Християнська наука.

Загалом, запропонована класифікація протестантизму в жодному разі не претендує на статус ідеальної моделі. Радше вона являє собою один з варіантів пошуку оптимальної моделі. Принагідно зауважимо, що класифікація протестантизму постає фіксацією його форм, але не змісту. Більш-менш виважену характеристику змісту декларованих течій протестантизму можна знайти у згаданих вище публікаціях вітчизняних науковців.

Перспективи подальшого дослідження теми вбачаю у доповненні компонентів кожної з трьох форм протестантизму і, можливо, в коригуванні їх послідовності. Також видаються оптимальними спроби змістового наповнення кожного з декларованих у схемі різновидів протестантизму й навіть уточнення їх конфесійних витоків. У зв'язку з цим особливо актуальним слід визнати вивчення форм маргінального протестантизму. Тим паче, що в питанні їх належності до протестантського світу досі не вщухають суперечки у колах вітчизняних науковців.

Список використаних джерел:

1. Головащенко, С. (1999). Історія християнства. Курс лекцій. Київ, Либідь, 352 с.
2. Головащенко, С. (1994). «Класичний» протестантизм. *Політика і час*. № 8. С. 51–58.
3. Денисенко, А. В. (2018). Протестантизм. Релігієзнавство: навчальний посібник, Київ, Дух і Літера. 328 с.
4. Історія релігії в Україні у 10-ти т. (2002). Том 5. Ранній протестантизм. Пізній протестантизм. Баптизм / за ред. проф. П. Яроцького. Київ, «Світ знань». 424 с.
5. Любащенко, В. (1995). Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Львів : Видавнича спілка «Просвіта». 350 с.
6. Павлов, С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. А. (1999). Географія релігій. Київ, «АртЕк». 504 с.
7. Райхерт, К. В. (2017). Винайдення слова «протестантизм». Версії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. № 20. С. 101–104.
8. Черенков, М. (2017). Відкритий протестантизм. Київ : Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості ; Дух і Літера. 120 с.
9. Яроцький, П. Л. (2006). Протестантизм як предмет релігієзнавчого дослідження. Академічне релігієзнавство України. Історія і сьогодення. Київ, УАР. С. 171–187.
10. Яроцький, П. (2017). Релігійний, соціально-політичний, культурно-цивілізаційний вимір Європейської Реформації та особливості її сприйняття в Україні. *Волинський благовісник. Богословсько-історичний науковий журнал*. № 5. С. 321–336.

References:

1. Golovashchenko, S. (1999). *Istoriya khristianstva: Kurs leksij* [History of Christianity: Lectures]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Golovashchenko, S. (1994). *Klasichnij protestantizm. Polityka i chas*. № 8 [Classical Protestantism. Politics and time № 8].
3. Denysenko, A. (2018). *Protestantizm. Religijeznavstvo: navchalnij posibnik* [Protestantism. Religious Studies: teaching manual]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

4. Istoryja religiji v Ukrajinі u 10 t. (2002). Tom 5. Rannij protestantizm. Piznij protestantizm. Baptizm [History of religion in Ukraine in the 10th volumes. Volum 5. Early Protestantism. Late Protestantism. Baptism]. Kyiv: Svit znan' [in Ukrainian].
5. Lyubashchenko, V. (1995). Istoryja protestantizmu v Ukrajinі [History of Protestantism in Ukraine]. Lviv: Prosvita [in Ukrainian].
6. Pavlov, S., Mezentsev, K., & Lyubizeva, O. (1999). Geografija religij [Geography of religions]. Kyiv: ArtEk [in Ukrainian].
7. Rayhert, K. (2017). Vynajdennia slova protestantizm. Versii. *Aktualni problemy filosofiji i soziologii*. № 20 [The coinage of "Protestantism". The versions. Actual problems of philosophy and sociology]. № 20.
8. Cherenkov, M. (2017). Vidkritij protestantizm [Open Protestantism]. Kyiv: Vidkrytyj pravoslavnij universitet Svjatoji Sofiji-Premudrosti, Dukh i litera [in Ukrainian].
9. Yarotskyi, P. (2006). Protestantizm jak predmet religijeznavchogo doslidjennia. Akademichne religijeznavstvo v Ukrajinі. Istoryja I siogodennia [Protestantism as a subject of religious studies. Academic religious studies of Ukraine. History and the present]. Kyiv: UAR [in Ukrainian].
10. Yarotskyi, P. (2017). Religijnyj, sotsialno-politichnyj, kulturno-tsivilizatsijnyj vymir Evropejskoji Reformatsiji ta osoblyvosti jiji sprynattia v Ukrajinі. *Volynskij blagovyssnyk*. № 5 [Religious, sociopolitical, cultural and civilizational dimension of the European Reformation and peculiarities of its perception in Ukraine. Volyn evangelist № 5].